

¹Ж.Ж. КАБИДУЛЛИЕВА

²А.А. САТБЕКОВА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті^{1, 2}

(e-mail: zhusupovna01@mail.ru)

ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІ КОГНИТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДА ДАМЫТА ОҚЫТУ (7-СЫНЫП)

Аңдатпа. Бұл мақалада 7-сынып оқушыларына фразеологизмдерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқыту мәселесі қарастырылады. Зерттеу қазақ тілін антропоцентристік бағытта меңгерудің өзектілігіне сүйеніп, тұрақты тіркестердің оқушы санасында концепт қалыптастырушы, ұлттық-мәдени ақпаратты жеткізуші және бейнелі ойды белсендіруші күрделі тілдік бірлік ретіндегі мәнін айқындауға бағытталады. Фразеологизмдердің табиғаты мен тілдік қызметін сипаттаған І. Кеңесбаев [1] пен Г.Смағұлова [2] еңбектері зерттеудің лингвистикалық негізін құрайды. Сонымен бірге тілдік қатынас теориясын және қазақ тілін оқытудың әдістемелік ұстанымдарын жан-жақты негіздеген Ф.Оразбаева [3], Қ.Бітібаева [4] еңбектері фразеологизмдерді оқытудың педагогикалық және әдістемелік бағдарын айқындауға мүмкіндік береді. Мақалада жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған «Қазақ тілі» оқулығындағы фразеологизмдерге қатысты материалдар қарастырылып, олардың оқушының ұлттық-мәдени танымын, тілдік қорын және прагматикалық сезімін дамытуға ықпал ету әлеуеті талданады. Зерттеу барысында ұсынылған қосымша тапсырмалар оқушылардың концептуалдық ойлауын, фразеологиялық мағыналарды контексте түсіну қабілетін және тұрақты тіркестерді қарым-қатынаста орынды қолдану дағдыларын жетілдіруге бағытталды. Зерттеу нәтижелері тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқыту оқушылардың тілдік, танымдық және коммуникативтік құзыреттерін кешенді қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Түйін сөздер: фразеологизм, когнитивті-прагматикалық оқыту, антропоцентристік парадигма, дамыта оқыту, 7-сынып, когнитивтік даму, прагматикалық құзырет.

Кіріспе

Тұлғаның рухани дамуында сөз мәдениетінің, тілдік қордың, бейнелі сөздердің орны ерекше. Оқушылардың тілдік құзыретін кеңейтіп, сөйлеу әрекетін дамытуда ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты тілдік бірліктерді меңгерту, рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде тәрбиелеу – ұлттық

стратегияның маңызды бағыты. Солардың ішінде халықтың тұрмыс-тіршілігінің, салт-санасының, дүниетанымының айнасы болып табылатын фразеологизмдер ерекше мәнге ие. Фразеологизмдер – тақырыптық және семантикалық тұрғыдан көпқырлы, эмоционалды-экспрессивтік реңкке бай, халықтың бейнелі ойлау жүйесін танытатын әрі тілдің синтаксистік-морфологиялық құрылымында орныққан күрделі тілдік бірліктер [5].

Тіл қазынасында ұлттың ғасырлар бойы жинақтаған әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің ізі айқын сақталады. Сол рухани мұраның бір көрінісі – фразеологизмдер. Олар халықтың күнделікті тұрмысынан бастап, дүниетанымдық өлшемдеріне дейінгі құндылықтарды өз бойына жинап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын мәдени-тілдік код қызметін атқарады. Қазақ фразеологизмдерінің уәжі мен негізінде халық санасының терең қатпарларынан жеткен әдет-ғұрыптық, салттық элементтердің жатуы да осыдан.

Қазіргі қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма тілдік бірліктерді адамның ойлауымен, танымымен және коммуникациялық әрекетімен бірлікте қарастыруды алға тартады. Осы тұрғыдан алғанда тұрақты тіркестерді тек тілдік норма ретінде емес, оқушы санасында концепт тудыратын, мәдени кодты сақтайтын бірлік ретінде меңгерту – өзекті мәселелердің бірі. Себебі тұрақты тіркестер – белгілі бір халықтың дүниетанымын, рухани-мәдени өмірін сипаттайтын күрделі когнитивтік құрылым [2, 190].

7-сыныпта фразеологизмдерді меңгерту – жасөспірімдердің бейнелі ойлауын, қатысымдық құзыретін, тілдік қорын дамытуда ерекше рөл атқарады. Тілдік қатынас мәселесін арнайы зерттеген Ф. Оразбаева фразеологизмдерді сөз, сөйлем, мәтін қатарында қатысымдық бірлік ретінде қарастыру қажеттігін атап өтеді. Ғалымның пайымдауынша, тұрақты тіркестердің тұтас лексикалық тұлға ретінде қолданыста көрінуі қарым-қатынас барысындағы белгілі бір ұғымды дәл, ықшам әрі бейнелі жеткізуге мүмкіндік береді [3, 60].

Фразеологизмдердің сөйлесім әрекетіндегі қызметін Г.Смағұлова да ерекше көрсетеді. Оның пікірінше, мәтін мен сөйлем құрамындағы көркемдеуіш мәні бар тұрақты тіркестер оқушының қабылдауына әсер етіп, ойдың бейнелілігін арттырады. Фразеологизмдер – тілдің суреттілігін күшейтетін, сөздік қорды кеңейтетін, ойды әсерлі білдіруге мүмкіндік беретін маңызды тілдік әрі эстетикалық құралдар [2, 27].

Тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыда оқыту мәселесі қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік бағытпен де, мектептегі тілдік білім мазмұнын жаңғырту міндеттерімен де үндеседі. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мақалада 7-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулықтарындағы фразеологизмдерді меңгертудің мазмұнын, оқулық материалдарының мүмкіндіктерін теориялық және практикалық қырынан қарастыру көзделеді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің зерттелуі XX ғасырдың 40-жылдарынан бастау алып, кейінгі кезеңдерде құрылымдық-типологиялық, семантикалық, морфологиялық, тақырыптық, этнолингвистикалық және лингвомәдени бағыттарда жүйелі түрде дамыды. Фразеология дербес ғылыми сала ретінде қалыптасып, оның нысаны, категориялары, жіктелімдері мен зерттеу әдістері нақтыланды. Түркі және қазақ фразеологиясының теориялық негіздерін алғаш жүйелеп, ғылыми айналымға түсірген зерттеушілердің бірі – академик І.Кеңесбаев [1]. Ғалымның еңбектері фразеологизмдерді лексикалық қордың дербес қабаты ретінде қарастыруға, олардың құрылымдық тұтастығы мен семантикалық бірлігін дәлелдеуге, сондай-ақ фразеологиялық сөздіктің ғылыми принциптерін айқындауға мүмкіндік берді. Оның зерттеулері қазақ фразеологиясының кейінгі дамуына берік теориялық тұғыр қалады.

Осы ғылыми негізден кейін қазақ тіл білімінде фразеологизмдерді түрлі қырынан талдаған еңбектер қатары айтарлықтай кеңейді. Бұл бағытта Ө.Қайдар, Ө.Болғанбаев, Ғ.Қалиев, С.Исабеков, А.Алдашева, Г.Смағұлова, С.Сәтенова секілді ғалымдар фразеологияның теориялық және практикалық қырларын зерттеп, фразеологизмдердің мағыналық құрылымын, қалыптасу жолдарын, ұлттық-мәдени негізін, қолданылу өрісін жан-жақты сипаттады. Олар тұрақты тіркестердің тек тілдік құбылыс емес, халықтың тарихи-әлеуметтік тәжірибесінің көрінісі екенін дәлелдеді. Сондай-ақ М.Серғалиев, Г.Құсимова, Г.Боранбаева еңбектерінде фраземалардың стильдік қызметі жүйеленіп, олардың көркем мәтіндегі экспрессивтік мүмкіндіктері сараланды. Ө.Айтбайұлы, Б.Шалабай, Х.Қожахметова, М.Жәнібеков зерттеулерінде тұрақты тіркестердің көркем дискурстағы қызметі, авторлық қолданыстағы трансформациялану ерекшеліктері нақты талданады. Ал А.Елешева мен Р.Жайсақова тұрақты тіркестерді мағыналық және тақырыптық тұрғыдан топтастыру мәселелерін қарастырып, олардың семантикалық өрісін айқындауға үлес қосты. Фразеологиялық категорияларды жіктеуге байланысты Ф.Оразбаева, А.Байталиев, Р.Таева еңбектері маңызды болса, Ш.Сарыбаев, Қ.Қалыбаева, С.Мұстафаұлы зерттеулері фразеологизмдердегі диалектілік қабатты анықтап, аймақтық тіл ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сипаттады.

Осы аталған ғылыми-теориялық негіздер фразеологизмдердің табиғатын терең түсінуге мүмкіндік беріп қана қоймай, оларды мектепте оқытудың мазмұнын жаңаша қарастыруды талап етеді. Себебі қазіргі білім беру жүйесі оқушыны дайын ақпаратты механикалық қабылдаушы емес, тілдік бірліктердің ішкі мәнін өз тәжірибесі арқылы ашатын, талдайтын, салыс-

тыратын, қорытынды жасайтын белсенді субъект ретінде тануды көздейді. Сондықтан тұрақты тіркестерді дәстүрлі түрде тек мағыналық қырынан түсіндіру немесе жаттатумен шектелу олардың когнитивтік және мәдени әлеуетін толық ашпайды.

Осыған байланысты фразеологизмдерді оқушы санасында концепт қалыптастыратын, ұлттық-мәдени ақпаратты жинақтайтын және нақты коммуникативтік жағдаятта мақсатқа сай қолданылатын тілдік бірлік ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды. Когнитивтік және прагматикалық бағыттар адамның тілдік санасы, ойлау жүйесі, мәдени тәжірибесі және қарым-қатынас әрекетімен тығыз байланысты болғандықтан, бұл тәсіл фразеологизмдердің көпқабатты табиғатын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Когнитивтік лингвистика фразеологизмдердің астарында ұлттық дүниетаным, мәдени код, бағалаушылық қатынас, ұжымдық тәжірибе жатқанын айқындаса, прагматика олардың нақты сөйлеу жағдаятындағы мақсаттылығын, коммуникативтік тиімділігін, экспрессивтік және әсер ету қызметін белгілейді. Екі ғылыми бағыттың тоғысында фразеологизмдерді кешенді талдауға және оларды оқытуда концептуалдық, мәдени және коммуникативтік қабаттарды қатар қамтуға мүмкіндік беретін когнитивті-прагматикалық тәсіл қалыптасады. Бұл тәсіл тұрақты тіркестердің семантикасын ғана емес, олардың уәжін, астарлы мағынасын, ұлттық таныммен байланысын және қолданыстағы функционалдық рөлін бірге меңгертуді көздейді.

Фразеологизмдерді осындай кешенді негізде оқыту, әсіресе 7-сынып оқушылары үшін, олардың тілдік құзыреттілігін арттырумен қатар, бейнелі ойлауын, ассоциативтік байланыс орнату қабілетін, ұлттық-мәдени танымын дамытуда ерекше рөл атқарады. Бұл кезеңдегі оқушылардың абстрактілі ойлау қабілеті қалыптасу үстінде болғандықтан, тұрақты тіркестердің концептуалдық мазмұнын ашу олардың теориялық ойлауына серпін береді.

Аталған оқыту тәсілінің тиімді жүзеге асуы дамыта оқыту технологиясының принциптерімен тікелей үндеседі. Дамыта оқыту технологиясы оқушының ізденушілік және зерттеушілік әрекетін ұйымдастыруды негізгі мақсат етіп қояды. Оқушы өзінің білімінің жеткіліксіз екенін ұғына отырып, жаңа білімді саналы түрде меңгеруге ұмтылады, мәселені шешудің жолдарын өз бетінше іздейді. Оқу үдерісі мақсат қою, болжам жасау, шешу жолдарын қарастыру, дәлелдеу және қорытындылау кезеңдерінен тұрады.

Бұл технология теориялық білімді жалаң жаттатпай, бақылау, салыстыру, талдау, жинақтау және модельдеу арқылы меңгертуді көздейді. Сұрақтардың проблемалық сипатта қойылуы, жаңа материалды талдауға басымдық берілуі, мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық, әр оқушының даму мүмкіндігін ескеру – дамыта оқытудың негізгі қағидаларының бірі [6, 89]. Мұндай

жағдайда тілдік құбылыс дайын анықтама ретінде берілмей, оқушының танымдық әрекеті арқылы ашылады.

Қазақ тілін оқытуда дамыта оқытудың мәні – білім алушының теориялық санасын, логикалық ойлауын, мазмұндық топтастыру және жалпылау қабілетін дамыту. Теориялық білімге сүйену арқылы оқу үдерісі эмпирикалық-индуктивтік бағыттан теориялық-дедуктивтік деңгейге өтеді, яғни оқушы нақты мысалдардан заңдылықтарды шығарып, оны жаңа жағдаятта қолдана алады. Жаңа лингвистикалық ұғымды меңгерту барысында мұғалім проблемалық жағдай туғызып, оқушы сол жағдайдағы негізгі белгілерді анықтайды, олардың арасындағы байланыстарды модельдейді және заңдылықтарды қорытады [7, 142].

Осы тұрғыдан алғанда, тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық негізде оқыту – дамыта оқытудың теориялық және зерттеушілік элементтерін біріктіретін тиімді әдістемелік бағыт болып табылады.

Зерттеу жұмысы 7-сыныпта тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындауға бағытталды. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу теориялық және эмпирикалық кезеңдерде жүзеге асырылды.

Зерттеудің теориялық кезеңінде қазақ фразеологиясының қалыптасу және даму бағыттары қарастырылып, фразеологизмдердің семантикалық, құрылымдық, стильдік және ұлттық-мәдени қырлары талданды. Сонымен қатар когнитивтік және прагматикалық бағыттардың фразеологизм табиғатын ашудағы мүмкіндіктері сараланды. Теориялық талдау негізінде фразеологизмдерді оқытуда олардың мағыналық мазмұнын ғана емес, концептуалдық астарын, мәдени кодын және коммуникативтік қызметін қатар қамту қажеттілігі айқындалды.

Зерттеудің эмпирикалық кезеңінде жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған «Қазақ тілі» оқулықтарындағы фразеологизмдердің берілу жүйесі зерделенді. Эмпирикалық дереккөз ретінде Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі бекіткен 2024 жылғы оқулықтар алынды. Бұл кезеңде контент-талдау әдісі қолданылып, оқулықтардағы фразеологизмдерге қатысты теориялық түсіндірмелер мен тапсырмалар жүйесі талданды. Талдау барысында фразеологизмдердің берілу жиілігі, анықтамалардың сипаты, мәтіндік қолданыс ерекшеліктері және тапсырмалардың мазмұндық бағыттылығы назарға алынды. Сонымен қатар тапсырмалар мазмұны олардың танымдық сипатына қарай сипаттамалық тұрғыдан жіктелді. Атап айтқанда, тапсырмалар:

- фразеологизмнің мағынасын тануға;
- құрылымдық ерекшелігін ажыратуға;
- сөйлемде дұрыс қолдануға;

- тілдік жүйе ішіндегі орнын саралауға бағытталған түрлерге бөлініп қарастырылды.

Талқылау

Тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқыту – теориялық талдау, концептуалдық модельдеу, прагматикалық қолданылуды меңгерту, мәдени кодты анықтау сияқты әрекеттердің бәрін біріктіретін оқу үдерісі. Сондықтан дамыта оқытудың зерттеушілік, теориялық және модельдеу элементтері тұрақты тіркестердің когнитивтік-прагматикалық табиғатын ашуға толық сәйкес келеді.

Осы теориялық негіздер 7-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулықтарында тұрақты тіркестердің берілуін анықтауды қажет етеді. Сондықтан зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі бекіткен жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған «Қазақ тілі» пәні бойынша жарық көрген үш оқулық құрайды.

Атап айтқанда:

1. Г.Қосымова, Р.Рахметова, Ж.Бекжанова (2024, «Атамұра»),
2. Б.Қапалбек, С.Жантасова, Т.Мадиева, А.Омарова (2024, «Мектеп»),
3. Ж.Отарбекова, Г.Тоқтыбаева, А.Тоқбаева (2024, «Арман-ПВ»).

Қазіргі қолданыстағы «Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының (оқыту қазақ тілінде)» 7-сыныпқа арналған білім мазмұны бойынша тұрақты тіркестерді меңгертудің бірнеше аспектісі белгіленген. Атап айтқанда:

- тыңдалым және айтылым бөлімінде оқушылардың коммуникативтік жағдаятқа сай көркем бейнелеуіш құралдарды, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді еркін қолдануы талап етіледі;
- оқылым бөлімінде мәтіннің тілдік ерекшеліктерін талдау барысында фразеологизмдердің стилистикалық қызметін тану қарастырылады;
- лексикалық норма бөлімінде фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивтік табиғатын түсініп қолдану міндеттеледі [8].

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 23 қаңтардағы № 12 бұйрығымен бекітілген Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Тіл және әдебиет» білім беру саласының мазмұны тілдік бірліктерді тек мағыналық деңгейде меңгертумен шектелмей, оларды ұлттық-мәдени ақпараттың тасымалдаушысы, коммуникативтік жағдаятта орынды қолданылатын құрал ретінде тануға бағыттау қажеттігін атап көрсетеді [9]. Жоғары көрсетілген нормативтік құжаттардағы талаптар фразеоло-

гизмдерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқытудың өзектілігін толық негіздейді.

Бағдарлама мен стандарт талаптары негізінде жасалған оқулықтардағы фразеологизмдердің берілу көлемін, әдістемелік ұстанымдарын және тапсырмалар типологиясын талдау зерттеу міндеттерінің бірі. Зерттеу нысаны ретінде Б.Қапалбек, С.Жантасова, Т.Мадиева, А.Омарова авторлығымен 2024 жылы «Мектеп» баспасынан шыққан жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған «Қазақ тілі» оқулығы алынды [10].

Талдауға алынған оқулықтың құрылымында фразеологизмдердің жүйелі түрде енгізілген негізгі бөлігі – III бөлім «Лексика. Денсаулық – зор байлық». Бұл бөлімде фразеологизмдер тікелей қарастырылатын екі тақырып берілген:

1. 3.4. Ас – адамның арқауы. Фразеологизм туралы жалпы түсінік.
2. 3.5. Қазақстандағы сауықтыру мекемелері. Фразеологизмдердің түрлері.

Бұл екі тақырып фразеологизмдер ұғымын біртіндеп меңгертуді көздейді: бірінші тақырыпта оқушыларға фразеологизмнің анықтамасы мен негізгі белгілері ұсынылып, кейінгі сабақта олардың түрлері жүйеленеді. Екі тақырыптың құрылымында да оқу материалы теориялық анықтамадан басталып, оны бекітуге арналған жаттығулар жүйесімен жалғасады.

3.4-тақырыптағы тапсырмалар оқушының фразеологизмді тану, мағынасын айқындау және дұрыс қолдану дағдыларын дамытуға бағытталған. Мұнда:

- фразеологизмді сөзбен алмастыру,
- берілген тұрақты тіркестерді сөйлемде қолдану,
- құрамындағы сөздердің орнын дұрыс қалпына келтіру,
- жартылай берілген тіркестерді толықтыру сияқты әрекеттер ұсынылады.

Бұл тапсырмалар фразеологизмнің мағынасын ашуға, құрылымдық тұтастығын ұғынуға және сөйлеуде орынды қолдануға жаттықтырады.

3.5-тақырыпта жаттығулар күрделене түседі: оқушылар тұрақты тіркесті еркін сөз тіркесінен ажыратады, фразеологиялық тұтастықтарды мағыналық жағынан топтайды, белгілі бір компонентке (мысалы, ат, ит сөздері) қатысты фразеологизмдерді жүйелейді, сондай-ақ олардың түрлерін (тұтастық, бірлік, тіркес, сөйлемше) жіктейді.

Бұл тақырып тапсырмалары фразеологизмдерді тек түсінуге емес, оларды тілдік жүйедегі орны бойынша саралауға, семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін айыра білуге бағытталған.

Сабақ қорытындысындағы тапсырмалар екі тақырыпты байланыстыра отырып, оқушының:

- фразеологизмді сөйлемде стильдік мақсатта қолдану,
- сөз таптары бойынша топтастыру сияқты аналитикалық дағдыларын дамытады.

Осылайша, екі тақырып бір-бірін толықтырып, фразеологизмдерді меңгерудің сатылы принципін жүзеге асырады.

Талдау нәтижелері жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған «Қазақ тілі» оқулығындағы фразеологизмдерге қатысты тапсырмалар негізінен мағынаны тану, құрылымды ажырату, сөзбен алмастыру, сөйлемде қолдану сияқты дәстүрлі дағдыларды қалыптастыруға бағытталғанын көрсетті. Бұл – оқушылардың тілдік базалық білімін жетілдіруде маңызды.

Нәтижелер

Зерттеу тақырыбы фразеологизмдерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқытуды көздегендіктен, оқушының концептуалдық ойлауын, мәдени кодты тануын және бейнелі тіркесті коммуникативтік жағдаятта орынды қолдану қабілетін дамытуға арналған қосымша тапсырмалар ұсыну қажеттілігі туындайды. Осы мақсатта төменде оқу бағдарламасының талаптарын және 7-сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып әзірленген екі тапсырма ұсынылады.

1-тапсырма. Берілген тұрақты тіркестердің мағынасын ашып, досыңмен бірге қысқа диалог құрастырыңдар.

Ағынан жарылу

Арасынан қыл өтпеу

Екі езуі екі құлағына жету

Асығы алшысынан түсті

Кірпік қаққанша

Жібі түзу

Мақсаты: Оқушылардың фразеологизмдердің мағынасын түсінуі және оларды коммуникативтік жағдаятта орынды қолдана алу дағдыларын дамыту.

Күтілетін нәтиже: Оқушы фразеологизмнің мағынасын контекст арқылы ашады және оны сөйлеу жағдаятында дұрыс қолданады.

2-тапсырма. «Дені саудың – жаны сау» тақырыбында шағын эссе жазыңдар. Тұрақты тіркестерді қолданып, олардың мәнін түсіндіріңдер.

Мақсаты: Оқушылардың берілген тақырып төңірегінде ой қорытып, шағын эссе құрастыруы және фразеологизмдерді мағыналық жағынан дұрыс қолдана білу қабілетін жетілдіру.

Күтілетін нәтиже: Оқушы фразеологизмдерді жазылымда саналы түрде таңдап, оларды тақырыппен байланыстырып, мәтіннің мағыналық тұтастығын сақтап жазады.

Ұсынылған тапсырмалардың әдістемелік құндылығын Қ.Бітібаеваның дамыта оқыту технологиясымен негіздеуге болады. Ғалым дамыта оқытудың өзегін оқушының ойлау әрекетін белсендіретін диалог, пікір алмасу, мәселені бірлесе шешу сияқты тәсілдер құрайтынын атап көрсетеді [9, 107]. Мұндай

сабақта білім дайын күйінде берілмей, оқушы мағынаны өзі ашады, тілдік бірліктің мәнін талдау арқылы тұжырым жасайды.

Берілген тапсырмалар осы қағидалармен толық үндеседі. Мәселен, бірінші тапсырмада қысқа диалог құрастыру жұмысы тұрақты тіркестердің прагматикалық реңкін қарым-қатынас барысында түсінуге мүмкіндік береді. Диалогтік әрекет оқушыны мағынаны іздену арқылы анықтауға, сөздің жағдайға сай қолданысын сезінуге жетелейді. Ал екінші тапсырмада фразеологизмдерді эсседе қолдану – оқушыны тіркестің семантикасын контекстпен байланыстыра талдауға, оның бағалауыштық және эмоциялық реңкін саналы таңдауға бағыттайды. Бұл Қ.Бітібаева сипаттағандай, теориялық ойлауды дамыту мен жеке пікір қалыптастырудың тиімді тәсілі [9, 107].

Жалпы алғанда, 7-сыныпта тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқыту төмендегідей нәтижелер береді:

- оқушының бейнелі және концептуалдық ойлауын дамытады;
- фразеологизмдер арқылы ұлттық-мәдени ақпаратты тануына жол ашады;
- тілдік бірліктердің прагматикалық қызметін контексте қолдануға дағдыландырады;
- сөйлеу әрекетінде коммуникативтік мақсатқа сай дұрыс таңдау жасай білуге үйретеді;
- тұрақты тіркестердің мәнін, уәжін, эмоциялық реңкін саналы түрде түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, оқыту үдерісіне дамыта оқыту элементтерін енгізу – оқушыны тілдік білімді дайын күйінде қабылдаушы емес, мағынаны өз бетінше ашушы, ой қорытып, дәлелдей алушы субъект ретінде танытады. Бұл қазіргі антропоцентристік парадигма талаптарына толық сәйкес келеді. Осы тұрғыдан алғанда, тұрақты тіркестерді меңгертуде когнитивтік және прагматикалық амалдарды ұштастыру оқыту мазмұнын тереңдетудің тиімді жолы.

Қорытынды

7-сыныпта тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқыту – қазіргі білім беру жүйесінің антропоцентристік бағытына толық сәйкес келетін, оқушының тілдік, танымдық және коммуникативтік құзыреттерін кешенді қалыптастыруға мүмкіндік беретін тиімді әдістемелік бағыт болып табылады. Тұрақты тіркестерді тек лексикалық бірлік ретінде емес, ұлттық дүниетанымның, мәдени кодтың, бағалауыштық реңктің, эмоциялық-экспрессивтік мазмұнның тасымалдаушысы ретінде меңгерту – оқушының тілдік санасын тереңдетіп, бейнелі, әрі концептуалдық ойлауын дамытады.

Зерттеу барысында талданған оқулық материалдары фразеологизмдерді тану, мағынасын ашу, құрылымдық ерекшелігін ажырату бағытында жүйелі берілгенімен, олардың когнитивтік уәжін, мәдени негізін және прагматикалық

қолданыс аясын кеңірек қамту қажеттілігі анықталды. Осы тұрғыдан ұсынылған қосымша тапсырмалар оқушылардың фразеологизмдерді контексте саналы қолдануына, олардың астарындағы ұлттық-мәдени ақпаратты тануына және сөйлеу жағдаятына сай таңдай білуіне жағдай жасайды.

Когнитивті-прагматикалық тәсіл тұрақты тіркестердің концептуалдық моделін ашуға, олардың мағыналық қабаттарын талдауға және коммуникативтік қызметін тәжірибе арқылы меңгертуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл дамыта оқыту технологиясымен өзара үйлесіп, оқушыны дайын білімді қабылдаушы емес, тілдік құбылыстың мәнін өз бетімен талдай алатын, дәлелдей алатын, шығармашылықпен қолдана білетін субъект ретінде қалыптастырады. Сонымен қатар, тұрақты тіркестерді осындай кешенді негізде оқыту оқушылардың ұлттық-мәдени санасының қалыптасуына, рухани-адамгершілік құндылықтарды тануына және ана тілінің бейнелік мүмкіндіктерін терең түсінуіне ықпал етеді. Бұл – тілдік білім беруді мазмұндық тұрғыдан байытудың және оқыту үдерісін тұлғалық-бағдарлы бағытта ұйымдастырудың маңызды шарты.

Осылайша, 7-сыныпта тұрақты тіркестерді когнитивті-прагматикалық тұрғыдан дамыта оқыту фразеологизмдерді тек мағыналық деңгейде меңгертумен шектелмей, оларды ұлттық мәдени тәжірибені, бағалауыштық қатынасты және сөйлеудегі мақсаттылықты айқындайтын күрделі когнитивтік құрылым ретінде игеруге жол ашады. Бұл бағыт мектептегі қазақ тілін оқыту мазмұнын жаңғыртудың және тілдік тұлғаны қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негізін күшейтеді.

Әдебиеттер

1. Кеңесбаев, І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: он мыңнан аса фраза қамтылды / ҚазССР Ғылым академиясы; Тіл білімі институты. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
2. Смағұлова, Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Елтаным, 2010. – 244 б.
3. Оразбаева, Ф.Ш. Тілдік қатынас: оқулық. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 270 б.
4. Бітібаева, Қ. Қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту: оқулық-әдістемелік бағдарлама. – Семей: Үш биік баспасы ЖШС, 2007. – 144 б.
5. Керімбекова, А.А. Қазақ тілін жоғары оқу орны студенттеріне фразеологиялық сөздік арқылы оқыту әдістемесі (гуманитарлық факультеттің орыс бөліміне арналған): педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010.

6. Оразбаева, Ф.Ш., Рахметова, Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 170 б.

7. Құрман, Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері: монография. – Астана: Тіл комитеті, Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2008. – 160 б.

8. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі міндетін атқарушысының 2017 жылғы қазандағы № 545 бұйрығына 2-қосымша. ҚР БЖҒМ 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 192-қосымша. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде).

9. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты: Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 23 қаңтардағы № 12 бұйрығымен бекітілген. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2500035670>

10. Қапалбек, Б.С., Жантасова, С.Е., Мадиева, Т.А., Омарова, А.Д. Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Өңд., толықт. 2-бас. – Алматы: Мектеп, 2024. – 304 б. – URL: <https://okulyk.kz/kazahskij-jazyk/1403/>

Ж.Ж. КАБИДУЛЛИЕВА

А.А. САТБЕКОВА

Казахский национальный женский педагогический университет

РАЗВИВАЮЩЕЕ ОБУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ (7 КЛАСС)

Аннотация. В статье рассматривается проблема обучения фразеологизмам учащихся 7 класса на основе когнитивно-прагматического подхода. Исследование опирается на актуальность освоения казахского языка в русле антропоцентрической парадигмы и направлено на выявление роли фразеологических единиц как сложных языковых структур, формирующих концепты в сознании учащихся, передающих национально-культурную информацию и активизирующих образное мышление. Лингвистической основой исследования послужили труды И.Кенесбаева [1] и Г.Смагуловой [2], в которых раскрываются природа и языковые функции фразеологизмов. Кроме того, теоретические положения о языковой коммуникации и методические принципы обучения казахскому языку, разработанные Ф.Оразбаевой [3] и К.Битибаевой [4], по-

зволили определить педагогическую и методическую направленность обучения фразеологизмам. В статье проанализированы материалы, посвящённые фразеологизмам, представленные в учебнике «Казахский язык» для 7 класса общеобразовательной школы, а также выявлен их потенциал в развитии национально-культурного сознания, языкового запаса и прагматической чувствительности учащихся. Предложенные в исследовании дополнительные задания ориентированы на развитие концептуального мышления школьников, умения интерпретировать фразеологические значения в контексте и навыков уместного употребления устойчивых выражений в процессе коммуникации. Результаты исследования показывают, что когнитивно-прагматический подход к обучению фразеологизмам играет важную роль в комплексном формировании языковых, познавательных и коммуникативных компетенций учащихся.

Ключевые слова: фразеологизм, когнитивно-прагматическое обучение, антропоцентрическая парадигма, развивающее обучение, 7 класс, когнитивное развитие, прагматическая компетенция.

ZH.ZH. KABIDULLIYEVA

A.A. SATBEKOVA

Kazakh National Women's Teacher Training University

DEVELOPMENTAL TEACHING OF PHRASEOLOGICAL UNITS FROM A COGNITIVE-PRAGMATIC PERSPECTIVE (GRADE 7)

Abstract. This article examines the issue of teaching phraseological units to 7th-grade students through a cognitive-pragmatic approach. The study is grounded in the relevance of mastering the Kazakh language within an anthropocentric paradigm and aims to determine the role of phraseological units as complex linguistic structures that form concepts in learners' minds, convey national-cultural information, and activate figurative thinking. The linguistic foundation of the research is based on the works of I. Kenesbayev [1] and G.Smagulova [2], who investigated the nature and linguistic functions of phraseological units. In addition, the methodological principles of teaching the Kazakh language and the theory of language communication, comprehensively developed in the works of F.Orazbayeva [3] and K.Bitibayeva [4], provide a framework for defining the pedagogical and methodological orientation of teaching phraseological units. The article analyzes materials related to phraseological units in the 7th-grade Kazakh Language textbook used in general secondary schools and identifies their potential to enhance students' national-cultural awareness, linguistic repertoire, and pragmatic sensitivity. The

supplementary tasks proposed in the study aim to develop learners' conceptual thinking, ability to interpret phraseological meanings in context, and skills to use phraseological units appropriately in communication. The findings demonstrate that teaching phraseological units through a cognitive-pragmatic approach plays an important role in the integrated formation of students' linguistic, cognitive, and communicative competencies.

Keywords: phraseology, cognitive-pragmatic teaching, anthropocentric paradigm, developmental learning, 7th grade, cognitive development, pragmatic competence.

References

1. Keñesbaev, I.K. Qazaq tılın frazeologialyq sözdıgı: on myñnan asa fraza qamtyldy [Phraseological dictionary of the Kazakh language: more than ten thousand phrases] / QazSSR Ğylym akademiiasy; Tıl bılımy instituty. – Almaty: Ğylym, 1977. – 711 b.
2. Smağūlova, G.N. Mağynalas frazeologizmderdıñ űlttyq-mādeni aspektleri [National-cultural aspects of synonymous phraseological units]. – Almaty: Eltanym, 2010. – 244 b.
3. Orazbaeva, F.Ş. Tıldık qatynas: oqulyq [Language communication: textbook]. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2005. – 270 b.
4. Bitıbaeva, Q. Qazırğı kezeñ ādebietin tereñdetip oqytu: oqulyq-ādistemelik baғdarlama [Advanced teaching of modern literature: textbook-methodological program]. – Semei: Ŭş bıık baspasy JŞS, 2007. – 144 b.
5. Kerimbekova, A.A. Qazaq tılın joғary oqu orny studentterine frazeologialyq sözdık arqyly oqytu ādistemesi (gumanitarlyq fakűltettıñ orys bűlimine arnalğan): pedagogika ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi dārejesın alu űsin daiyndalğan dissertasiyñ avtoreferaty [Methodology of teaching Kazakh to university students through a phraseological dictionary: abstract of dissertation]. – Almaty, 2010.
6. Orazbaeva, F.Ş., Rahmetova, R.S. Qazaq tılın oqytu ādistemesi: oqu qűraly [Methodology of teaching Kazakh: study guide]. – Almaty: Print-S, 2005. – 170 b.
7. Qűrman, N.J. Qazaq tılın oqytudyñ ādisnamalyq negızderi: monografia [Methodological foundations of teaching Kazakh: monograph]. – Astana: Tıl komiteti, Ş.Şaiahmetov atyndağy Tılderdi damytudyñ respublikalyq űilestiru-ādistemelik ortalyğy, 2008. – 160 b.
8. Qazaqstan Respublikasy Bılım jāne ğylym ministrı mındetin atqaruşysynyñ 2017 jylğy qazandağy № 545 bűiryğyna 2-qosymşa. QR BjĜM 2013 jylğy 3 sāurdegi № 115 bűiryğyna 192-qosymşa. Negızgı orta bılım beru deñgeiniñ 5-9 synyptaryna arnalğan «Qazaq tılı» pāninen jañartylğan mazműndağy űlgilik oqu

бағдарламасы (oqytu qazaq tilinde) [Model curriculum for grades 5-9 in Kazakh language].

9. Mektepke deiingı tärbie men oqytudyń, bastauyş, negizgi orta, jalpy orta, tehnikalyq jáne käsıptik, orta bilimnen keiingi bilim berudiń memlekettik jalpyğa mindetti standarty [State compulsory standard of education]: Qazaqstan Respublikasy Oqu-aǵartu ministriniń 2025 jylǵy 23 qańtardaǵy № 12 búrıyǵymen bekıtilgen. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2500035670>

10. Qapalbek, B.S., Jantasova, S.E., Madieva, T.A., Omarova, A.D. Qazaq tılı: jalpy bilim beretin mekteptiń 7-synybyna arnalǵan oqulyq [Kazakh language: textbook for grade 7 of secondary school]. – Öñd., tolyqt. 2-bas. – Almaty: Mektep, 2024. – 304 b. – URL: <https://okulyk.kz/kazahskij-jazyk/1403/>

Авторлар туралы мәлімет

Кабидуллиева Жайнагүл Жусупқызы – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Кабидуллиева Жайнагүл Жусупқызы – магистрант 2 курса образовательной программы «Казахский язык и литература», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Kabidulliyeva Zhainagul Zhusupkyzy – 2nd-year Master’s student of the Educational Program “Kazakh Language and Literature,” Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty c., Kazakhstan.

Сатбекова Айгуль Амантаевна – ғылыми жетекші, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сатбекова Айгуль Амантаевна – научный руководитель, доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Satbekova Aigul Amantayevna – Scientific Supervisor, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty c., Kazakhstan.